

VOKIETIJOS GENERALINIS KONSULATAS – PAGRINDINIS POLITINIS KLAIPĖDOS KRAŠTO GUBERNATORIAUS VARŽOVAS XX AMŽIAUS 3–4-UOJU DEŠIMTMEČIAIS

Ingrida Jakubavičienė

ABSTRACT

On the basis of historical sources and investigations, the article analyses the German policy towards the Klaipėda region and the role of German general consulate. The consulate and the Lithuanian governor of the Klaipėda region competed for influence over and control of the political and economical life of the region. Three phases of the competition between the consulate and the Lithuanian governor are considered. The author puts special emphasis on the struggle between consuls M. F. Mudra, O. Toepke, R. von Saucken and governors A. Merkys and J. Navakas in their attempt to defend Lithuania's sovereignty in the region.

KEY WORDS: German General Consulate in Klaipėda, the Governor of Klaipėda Region, Lithuanian Ministry of Foreign Affairs, German Ministry of Foreign Affairs, NSDAP, the Landtag of Klaipėda Region, the Directorate.

ANOTACIJA

Straipsnyje, remiantis istorijos šaltiniais ir jau atliktais tyrimais, analizuojama politinė kova tarp Vokietijos generalinio konsulo ir Klaipėdos krašto gubernatoriaus dėl įtakos politiniame bei ekonominiame krašto gyvenime. Šioje konkurencijoje išskiriami trys etapai. Atskleidžiama per konsulatą vykdyta slaptoji Vokietijos politika Klaipėdos krašte. Išryškinama konsulų M. F. Mudros, O. Toepke's, R. von Sauckeno veikla ir gubernatorių A. Merkio bei J. Navako pasipriešinimas, siekiant apginti Lietuvos suverenitetą Klaipėdos krašte.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Vokietijos generalinis konsulas, Klaipėdos krašto gubernatorius, Lietuvos užsienio reikalų ministerija, Vokietijos užsienio reikalų ministerija, NSDAP, Klaipėdos krašto seimelis, direktorija.

*Dr. Ingrida Jakubavičienė, Lietuvos žemės ūkio universiteto
Kaimo kultūros instituto Filosofijos ir kultūrologijos katedros lektorė
Studentų g. 11, LT-53361 Akademija, Kauno raj.,
El. paštas: ingrida.jakubaviciene@gmail.com*

1925 m. gyventojų surašymo duomenimis, Klaipėdos krašte gyveno daugiau nei 60 tūkst. vokiečių tautybės asmenų, kurie sudarė apie 45% visų krašto gyventojų¹. Vokietijos konsulatas Klaipėdoje, įkurtas 1923 m. pabaigoje, rūpinosi Vokietijos ekonomiais ir politiniais interesais krašte. 1926 m. pabaigoje konsulate dirbo 15 tarnautojų ir keletas sargų bei kurjerių, o 1935 m. konsulatas turėjo apie 40 tarnautojų. Klaipėdos krašto gubernatūra buvo įkurta 1924 m. pabaigoje, tuomet joje dirbo 18 tarnautojų. 1931 m. buvo įsteigta papildomų etatų, siekiant disponuoti panašaus dydžio personalu kaip ir Vokietijos generaliniame konsulate.

Vokietijos konsulatas konkuruoti su krašto gubernatoriumi pradėjo beveik tuojau pat po įkūrimo. Ši konkurencija tęsėsi iki krašto prijungimo prie Vokietijos. Konsulatui išplėsti įtaką krašte padėjo keletas palankių aplinkybių: krašto vokiečiai išliko lojalūs Vokietijos valdžiai, kadangi nematė perspektyvios Lietuvos ateities ir autonominę krašto padėtį traktavo kaip laikiną dalyką. Lemiamą gubernatoriaus ir konsulato kovą vyko dėl „klaipėdiškių“, kurie sudarė apie 24% krašto gyventojų. Šios gyventojų grupės laimėjimas būtų labai sustiprinęs gubernatoriaus autoritetą. Vokietijos konsulatas kovojo dėl pagrindinio tikslo – Klaipėdos krašto grąžinimo Vokietijai. Svarbų vaid-

---

¹ VALSONOKAS, R. *Klaipėdos problema*. Klaipėda, 1932, p. 267.

menį gubernatūros ir konsulato kovoje vaidino Vokietijos užsienio reikalų ministerija (toliau Vokietijos URM), kuri neleido Lietuvai sustiprinti savo pozicijų Klaipėdos krašte.

Petronėlė Žostautaitė monografijoje² epizodiškai pateikė Vokietijos konsulato neteisėtos veiklos pavyzdžių (daugiausia dėl autonominių įstaigų valdininkų protegavimo, finansinės ir politinės paramos krašte veikusioms vokiečių partijoms, dėl vadovavimo pronacistinėms organizacijoms), tačiau plačiau konsulato vykdytos politikos Klaipėdoje neanalizavo. Aldona Gaigalaitė publikacijose apie nacionalsocialistine ideologija besivadovavusių partijų veiklą Klaipėdos krašte daugiausia tyrinėjo konsulato paramą pronacistinėms organizacijoms³. Vytautas Žalys, tyrinėdamas nesėkmės priežastis integruojant Klaipėdos kraštą į Lietuvą, taip pat akcentavo svarbų konsulato vaidmenį, ypač konsulo Reinholdo von Sauckeno (Reinhold von Saucken) įtaką⁴. Vokietijos istorikas Joachimas Tauberis (Joachim Tauber) straipsnyje apie Trečiojo reicho ir Lietuvos santykius 1933–1940 m. pabrėžė, jog konsulatas palaikė glaudžius ryšius su Klaipėdos autonominėmis institucijomis įstatymų leidybos, teisėtvarkos, rinkimų kovos srityse, rinkdamas karinę ir ekonominę informaciją. Pasak J. Tauberio, greta oficialiosios diplomatijos, kuri labiau siekė interesų suderinimo, generalinis konsulatas Klaipėdoje stengėsi priešintis Lietuvos siekių įgyvendinimui Klaipėdos krašte⁵. Vokietijos konsulato veiksmus stabdant krašto gubernatoriaus politines ir ekonomines reformas konstatavo ir kiti istorikai. Tačiau kokiose sferose ir kokiomis priemonėmis konsulatas varžėsi su gubernatūra, iki šiol nuosekliau nebuvo tirta.

Straipsnyje panaudoti šaltiniai saugomi Lietuvos centrinio valstybės archyvo Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos fonde (Nr. 377), Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Saugumo departamento fonde (Nr. 378), Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos fonde (Nr. 383). Šių fondų dokumentų tyrimas padėjo nustatyti platų konsulato nelegalios veiklos spektrą: kišimasi į Klaipėdos krašto seimelio ir direktorijos rinkimus bei autonominių įstaigų darbą, revizionistinių nuotaukų kurstymą ir kitus tarptautinės teisės pažeidimus. Lietuvos Respublikos Ministrų kabineto fondas (Nr. 923) ypač svarbus dėl jame sukauptų Lietuvos tarptautinės politikos dokumentų, kurie padeda įvertinti Lietuvos vidaus ir užsienio politikos kryptis, išgilinti į Lietuvos vyriausybės pastangas išlaikyti Klaipėdos kraštą. Mums aktualiausi buvo Klaipėdos krašto gubernatūros raštai Lietuvos valdžios institucijoms ir diplomatų korespondencija dėl Lietuvos bei Vokietijos santykių Klaipėdos krašte. Vokietijos konsulato tarnautojų apklausų protokolai Vokietijos po Antrojo pasaulinio karo gauto trofėjinų dokumentų apie Lietuvos gyventojus kolekcijos fonde (Nr. 1173) padėjo išvelgti, kaip konsulai vertino savo pozicijas Klaipėdos krašte.

Klaipėdos krašto gubernatūros patarėjas teisės klausimais Martynas Ansysas akcentavo, kad visi gubernatoriai stengėsi vykdyti Lietuvos vyriausybės politiką, remdamiesi centro nurodymais, neatsižvelgdami į vietinių klaipėdiškių nuomonę⁶. Jis pateikė nemažai negatyvios konsulato reakcijos į gubernatorių potvarkius pavyzdžių. Klaipėdos krašto lietuvių jaunimo draugijų sąjungos „Santara“

² ŽOSTAUTAITĖ, P. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius, 1992.

³ GAIGALAITĖ, A. Klaipėdos krašto užgrobimas 1939 metais. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A*, 1959, t. 2 (7), p. 105–130; GAIGALAITĖ, A. Hitlerininkų pastangos 1933–1935 m. atplėšti nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A*, 1962, t. 2 (13), p. 137–153.

⁴ ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto: Kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje 1923–1939 m.* Lüneburg, 1993.

⁵ TAUBER, J. Das Dritte Reich und Litauen 1933-1940. In *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag. Hrsg. von O. PELC, G. PICKHAN. Lüneburg, 1996, S. 491.

⁶ ANYSAS, M. *Kova dėl Klaipėdos: Atsiminimai 1927–1939*. Čikago, 1978.

pirmininkas Martynas Gelžinis gilinosi į konsulato vaidmenį rengiant krašto aneksiją 1939 m.⁷ Višiskai priešingai situaciją Klaipėdos krašte 1938–1939 m. apibūdino buvęs Vokietijos generalinio konsulato tarnautojas Hansas von Herwarthas (Hans von Herwarth). Jo nuomone, konsulatas tik siekė apsaugoti Klaipėdos autonomijos teises, į kurias „kėsinosi“ Lietuvos valdžia⁸.

Dokumentų rinkinyje „Vokietijos užsienio politikos aktai“ esantys Vokietijos URM ir diplomatinų atstovybių pranešimai padėjo geriau išigilinti į Vokietijos politinių bei ekonominių interesų Klaipėdos krašte kontekstą ir vietiniam konsulatui keltus uždavinius.

Šiuo straipsniu siekiama išanalizuoti Vokietijos generalinio konsulato ir Klaipėdos krašto gubernatūros politinės konkurencijos sritis, pasitelktas priemonės, detalizuoti kovos etapus bei įvertinti rezultatus. Kadangi šios institucijos atstovavo savo šalių vyriausybėms, politinė konsulato ir gubernatūros dvikova bus analizuojama per Vokietijos ir Lietuvos interesų Klaipėdos krašte prizmę.

Konsulato pirmasis veiklos dešimtmetis (1923–1932 m.) – įtakos ir galių kaupimas

Vokietijos konsulatas aktyviau veikti pradėjo 1924 m. pradžioje, kada krašto autonominių įstaiigų valdininkams buvo pradėtos mokėti slaptos beprocentės paskolos (vadinamosios *Zinsloses Darlehen*), turėjusios suldyti krašto valdžios mokamas algas valdininkams su algomis, mokėtomis tuo metu Vokietijoje. Priemokos buvo nemenkos, jos leido konsulatui manipuluoti didele valdininkų grupe. Konsulatas palaikė glaudžius ryšius su įtakingiausių provokiškų pažiūrų organizacijų – Kulturbundo⁹, Ūkio¹⁰ ir Tautos¹¹ partijų – vadais.

1925–1926 m. optacijos metu konsulatas stengėsi krašte išlaikyti vokiečius. Lietuvos pilietybę optavusiems ir Klaipėdos krašte likusiems dirbti valdininkams specialiais raštais¹² buvo garantuojama, kad vėliau be jokių kliūčių bus suteikta Vokietijos pilietybė bei tarnyba Vokietijoje¹³. Tai ypatingais ryšiais susiejo Vokietijos konsulatą su likusiais krašte dirbti buvusiais Vokietijos valdininkais ir suteikė svarų pranašumą politinėje dvikovoje su krašto gubernatūra.

Lietuvos politikai apgyvendinti kraštą atvykėliais iš Lietuvos trukdė konsulato kišimasis ne tik į vokiečiams priklausiusių ūkių pardavimą, kadangi juos buvo leidžiama parduoti tik vietiniams vokiečiams¹⁴, bet ir direktorijos bei magistrato potvarkiai dėl butų nuomos ir gyventojų registracijos, kurie apsunkindavo naujų gyventojų atvykimą ir įsivertinimą Klaipėdoje. Nors gubernatūrai Lietuvos vyriausybė suteikė slaptą fondą įvairioms lietuvių įstaigoms ir organizacijoms remti, tačiau ši parama neprilygo milijonams, kuriais disponavo konsulatas. Ilgainiui lietuviai darbininkai ir valstiečiai nusivylė per menka Lietuvos valdžios pagalba jų ekonominės situacijos pagerinimui ir sei-melio rinkimuose balsavo už provokiškas partijas.

⁷ GELŽINIS, M. *Mūsų gimtinė Mažoji Lietuva*. Vilnius, 1996.

⁸ HERWARTH, H. von. *Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931 bis 1945*. Frankfurt am Main, Berlin, Wien, 1982.

⁹ Klaipėdos krašto kultūros sąjunga (*Memelländischer Kulturbund*), įkurta 1923 m. rugpjūčio 31 d.

¹⁰ Klaipėdos krašto žemės ūkio partija (*Melländische Landwirtschaftspartei*), įkurta 1925 m. birželio 13 d.

¹¹ Klaipėdos krašto tautos partija (*Memelländische Volkspartei*), įkurta 1925 m. birželio 13 d.

¹² Konsulate valdininkams buvo išduodami dvejopi Vokietijos garantiniai raštai: įpilietinimo (*Wiederbürgererschein*) ir atleidimo iš tarnybos (*Verdrangungsschein*).

¹³ Vidaus reikalų ministerijos raštas apie Klaipėdos krašto vokiečių fašistinių organizacijų veiklą, 1934 m. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 377, ap. 9, b. 112, l. 6.

¹⁴ Pranešimas apie Kulturbundo veikimą, 1930 m. spalio 15 d. LCVA, f. 377, ap. 9, b. 112, l. 85.

Konsulate buvo gerai suprantama laikraščių kontrolės svarba. Subsidijų iš Vokietijos URM slaptų fondų gaudavo populiariausi krašte vokiečių kalba ir provokiškos orientacijos redaktorių leisti laikraščiai¹⁵. Spauda tapo svarbiu konsulato įrankiu didinant įtampą tarp Klaipėdos krašto gyventojų ir Lietuvos valdžios, kritikuojant gubernatoriaus politiką. Gubernatūra taip pat stengėsi, kad krašto gyventojai imtų skaityti prolietuviškos krypties laikraščius, susipažintų su Lietuvos vyriausybės politika. Tačiau pastarieji laikraščiai neprigijo, nes buvo spausdinami lotynišku raidynu, o vietiniai buvo įpratę prie gotiško šrifto, be to, klaipeidiškiams buvo svetima lietuvių bendrinė kalba. Krašto vokiečiai ignoravo gubernatūros iniciatyva leistus laikraščius vokiečių kalba¹⁶.

Konsulatas glaudžiai bendradarbiavo su Klaipėdos krašto seimelio nariais Jamesu Gubba (James Gubba), Konradu von Dressleriu (Konrad von Dressler), Albrechtu Rogge (Albrecht Rogge), Josephu Krausu (Joseph Kraus). Pastarieji ne kartą dalyvavo svarstymuose Vokietijos konsulate, kur buvo rengiamas memorandumas Tautų Sąjungai dėl Lietuvos vyriausybės Klaipėdos statuto laužymo precedentų¹⁷. Pagal Klaipėdos krašto statuto 17 straipsnį, reglamentavusį aukščiausiosios vykdomosios Klaipėdos krašto valdžios – direktorijos – sudarymą, gubernatorius turėjo teisę skirti pirmininką, o pastarasis iš krašto gyventojų pasirinkti narius. Statuto laužymu buvo pavadintas gubernatoriaus sprendimas direktorijos pirmininką skirti savo nuožiūra¹⁸. Vokiečiai siekė, kad pirmininku būtų skiriamas Klaipėdos krašto seimelio daugumos atstovas, o kiti direktorijos nariai būtų įvairūs deputatai.

Konsulato įtaką krašte sustiprino Vokietijos įstojimas į Tautų Sąjungą 1926 m. rugsėjo 4 d., kadangi Vokietija galėjo dalyvauti sprendžiant vokiečių tautinių mažumų užsienyje problemas¹⁹. Vokietijos „globos“ tikėjosi Ūkio ir Tautos partijos, kurios kėlė vis didesnę nepasitenkinimą gubernatoriaus valdymu ir teikė skundus Tautų Sąjungai. Jų tekstai, Valstybės saugumo departamento (toliau – VSD) žiniomis, buvo redaguojami konsulate, o spausdinami Vokietijoje²⁰.

1926 m. Lietuvos URM Politikos departamento direktorius Bronius Kazys Balutis konsulo Martino Friedricho Mudros (Martin Friedrich Mudra) veiklą apibūdino kaip turinčią „visus kišimosi į Lietuvos vidaus reikalus požymius“²¹. 1927 m. vasarą gubernatoriaus ir Lietuvos vyriausybės pastangomis Vokietija turėjo atšaukti konsulą M. F. Mudrą, bet Vokietijos URM prašė šito neskelbti spaudoje²². Laikinais konsulo Klaipėdoje pareigas eiti buvo pavesta Vokietijos URM referentui konsului Liedkei (Liedke). Gana greitą M. F. Mudros atšaukimą lėmė keletas palankių aplinkybių: opozicinės gubernatūrai jėgos dar nebuvo pakankamai vieningos, krašto ekonomiką teigiamai paveikė lito įvedimas ir Klaipėdos uosto darbas, o Vokietijos užsienio politinis kursas buvo gana nuosaikus.

¹⁵ „Memeler Dampfboot“, „Lietuviška ceitunga“ ir „Memelländische Rundschau“.

¹⁶ Prolietuviškos krypties laikraščiai vokiečių kalba: „Memel Zeitung“ – 1924 m., „Memeler Morgenstimme“ – 1926–1927 m., „Memeler Allgemeine Zeitung“ – 1927–1932 m., „Ostsee Beobachter“ – 1934–1935 m., „Memeler Beobachter“ – 1935–1939 m.

¹⁷ Klaipėdiečių skundas. *Lietuva*, 1926 07 31, Nr. 169 (2258), p. 1; Klaipėdos Seimelio skundas Tautų Sąjungai dokumentuose. *Lietuva*, 1926 08 25, Nr. 190 (2279), p. 2; 1926 08 27, 192 (2281), p. 2–3.

¹⁸ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 73.

¹⁹ ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija*. T. 1. Vilnius, 2006, p. 317.

²⁰ Pranešimas apie Kulturbundo veikimą, 1930 m. spalio 15 d. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 939, l. 300.

²¹ Pasak B. K. Balučio, „Jis [Mudra – I. J.] grasina lėtesniems vokiečiams ir abejingiemis, neišitraukusiems į vokišką veiklą, įvairiais nemalonumais, kada Klaipėda grįš prie Faterlando, jeigu jie nepalaikys vokiškosios politikos Klaipėdoje“. Žr.: Klaipėdos krašto gubernatoriaus raštas Ministrui pirmininkui, 1926 m. gruodžio 12 d. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 666, l. 116.

²² ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...*, p. 385.

Nuo 1928 iki 1931 m. vidurio konsulatui vadovavo generalinis konsulas Walteris Maenssas (Walter Maenss). Jo vadovavimo metu konsulatas stengėsi kuo mažiau užkliūti gubernatūrai ir kitoms Lietuvos institucijoms. Tačiau nuo 1931 m. liepos 20 d., kuomet W. Maenssą pakeitė Otto Gustavas Axelis von Toepke (Otto Gustav Axel von Toepke), konsulatas vėl stojo į kovą prieš gubernatorių²³.

Vadovaujant O. Toepke'į, konsulato tarnautojai šnipinėjo, rinko slaptą informaciją apie Lietuvą ir jos institucijų tarnautojus. Gana paradoksaliai atrodo 1930 m. konsulo prašymas Kulturbundo vadams pristatyti visų Klaipėdos krašto autonominių įstaigų valdininkų, kurie remia Lietuvos valdžią, sąrašą²⁴. Klaipėdos krašto gubernatoriui ir Lietuvos saugumo tarnyboms buvo sunku sulaukyti seimelio narių bendradarbiavimą su Vokietijos URM ir įrodyti jų neteisėtą veiklą. Konsulato kurjeris daugelį Klaipėdos provokiškų pažiūrų veikėjų išgelbėjo nuo nemalonios akistatos su Lietuvos saugumo pareigūnais²⁵.

Gubernatorius Antanas Merkys pripažino, kad vadovaujant O. Toepke'į, Klaipėdos vokiečiai be jo žinios negalėjo nė piršto pakrutinti: „Vokiškos direktorijos stengėsi daugiau priklausyti nuo Vokietijos generalinio konsulato negu nuo gubernatūros. Dauguma seimelio įstatymų projektų buvo pažodžiui kopijuojami iš tokių pat Vokietijos įstatymų. <...> Dauguma seimelio partijų mano patarimo neklausydavo ir <...> vaikštinėdavo į Vokietijos generalinį konsulatą, iš kur, be abejo, gaudavo atitinkamas direktyvas“²⁶.

A. Merkys stengėsi priešintis kraštą administruojančiam aparatui ir už jo nugaros stovėjusiam Vokietijos konsului. Tokia A. Merkio pozicija buvo susijusi su laikinu Vokietijos vyriausybės neutraliteto laikymusi Klaipėdos krašto atžvilgiu. Tačiau slapta konsulatas siekė blokuoti bet kokias krašto suartėjimo su Lietuva tendencijas. A. Merkio dvikova su Vokietijos generaliniu konsulu O. Toepke atspindėjo Lietuvos ir Vokietijos santykius. Ryškiausiai konsulo ir gubernatoriaus kova pasireiškė 1932 m. Otto Böttcherio (Otto Böttcher) bylos metu. A. Merkys, nusprendęs parodyti direktorijos pirmininkui O. Böttcheriui jo valdžios ribas, tikėjosi tuo būdu suduoti smūgį Vokietijos konsulatui. Konsulatas įsivėlė į O. Böttcherio bylą, kadangi būtent su jo paties išduotais specialiais raštais seimelio nariai išvyko į Vokietiją neoficialių derybų su Vokietijos vyriausybe²⁷. Tačiau nepaisydamas kilusio tarptautinio skandalo, konsulatas nutarė dar labiau išplėsti puolimą prieš gubernatorių. Kai O. Böttcherio artimieji kreipėsi pagalbos išvaduoti jį iš kalėjimo ir padėti išvykti į Vokietiją, konsulato kancleris pareiškė: „O. Böttcheris Klaipėdos kraštui neturi jokios reikšmės, o jo teismas yra tai, ko mums ir reikia“²⁸. O. Böttcheris taip pat bijojo savo liudijimais pakenkti konsulatui, todėl iš kalėjimo perduotame raštelyje jis rašė: „Ką sako Parkštrasė [t. y. konsulatas, tuomet įsikūręs Parko gatvėje – I. J.] ir vadai, ar man laikytis tvirtai ar nusileisti?“²⁹.

²³ VSD agentūrinis pranešimas, 1931 m. liepos 30 d. *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 2406, t. 3, l. 36.

²⁴ VSD kriminalinės policijos mėnesinė apžvalga, 1929 m. *LCVA*, f. 378, ap. 2, b. 12428, l. 99.

²⁵ Vidaus reikalų ministerijos pranešimas apie Klaipėdos krašto vokiečių fašistinių organizacijų veiklą, 1934 m. *LCVA*, f. 377, ap. 9, b. 112, l. 86.

²⁶ Antano Merkio tardymo protokolas. *LCVA*, f. 377, ap. 9, b. 111, l. 142.

²⁷ 1931 m. gruodžio 17 d. konsulas išdavė liudijimą seimelio atstovui Nickeliui Baltromejui (Nickel Baltromej), kuriame Vokietijos įstaigoms pranešė apie šio asmens vizito svarbą ir prašė suteikti reikalingą pagalbą. Žr.: Pranešimas apie Kulturbundo veikimą, 1930 m. spalio 15 d. *LCVA*, f. 377, ap. 9, b. 112, l. 86.

²⁸ Klaipėdos rajono Kriminalinės policijos politinio skyriaus biuletenis Nr. 124, 1932 m. gegužės 13 d. *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 2801, l. 144.

²⁹ Pranešimas apie Kulturbundo veikimą, 1930 m. spalio 15 d. *LCVA*, f. 377, ap. 9, b. 112, l. 86.

1932 m. rugpjūčio 11 d. Hagos tribunolo sprendimu buvo pripažinta, kad gubernatorius kraštutiniu atveju turi teisę atšaukti direktorijos pirmininką ir kontroliuoti, ar seimelio bei direktorijos veiksmai neperžengia vietos valdžios kompetencijos. O. Böttcherio byla atskleidė glaudžius konsulato ryšius su svarbiausiais autonominės valdžios atstovais. Nepaisant palankaus gubernatoriui Hagos teismo sprendimo, dauguma Klaipėdos krašto gyventojų A. Merkį pasmerkė dėl sutrukdytų ekonominių derybų su Vokietija. Jis turėjo palikti postą.

Tačiau generalinis konsulas O. Toepke, taip pat įveltas į O. Böttcherio bylą, išsaugojo postą, nors Lietuvos URM intensyviai reikalavo jį atšaukti³⁰. Pažymėtina, jog dėl O. Toepke's atstatydinimo netgi buvo gautas Prezidento sutikimas jėga jį iškraustyti iš Klaipėdos, tačiau imtis šių priemonių nesiryžta. Diplomatiniėje praktikoje nedaug tokių pavyzdžių, kai dėl vieno diplomato būtų taip atvirai nesiskaitoma su šalies vyriausybės nuomone³¹.

Vokietijos ir Lietuvos URM kova dėl konsulo O. Toepke's atšaukimo parodė, jog Lietuvos pozicijos Klaipėdos krašte silpnėja. Nepavykę Jono Tolišiaus ir Eduardo Simaičio direktorių bandymai stabilizuoti trečiojo seimelio veiklą ir seimelio paleidimas sukėlė smarkią Vokietijos spaudos reakciją prieš Lietuvą. Klaipėdos konvencijos signatarės 1932 m. balandį Lietuvos vyriausybei išreiškė neigiamą poziciją dėl susidariusios padėties Klaipėdos krašte. Šiame etape išryškėjo, jog be žymios Lietuvos vyriausybės politinės ir ekonominės paramos Klaipėdos krašto gubernatoriui turėtos pozicijos ilgainiui galėjo būti prarastos.

Konsulatas įgyja politinę persvarą Klaipėdos krašte 1933–1937 metais

1933 m. pradžioje buvo pakeistas konsulato personalas. Tai buvo susiję su Vokiečių nacional-socialistinės darbininkų partijos (toliau NSDAP) interesais. 1933 m. sausio 20 d. vietoj buvusio vicekonsulo Wernerio Hollebena (Werner Holleben) buvo paskirtas dr. Hansas von Strackas (Hans von Strack), kurį VSD apibūdino kaip „smarkų hitlerininką“³². 1933 m. kovo 16 d. iš konsulato buvo atleistas kancleris Johannesas Bruchhansas (Johannes Bruchhans) kaip „per daug palankus buvusiai Vokietijos vyriausybei“³³. 1933 m. birželio 29 d. į Klaipėdą atsiųstas vicekonsulas Gustavas Adolfas von Halem (Gustav Adolf von Halem), kuris buvo dirbęs Londono atstovybėje kartu su tuometiniu Vokietijos užsienio reikalų ministru Konstantinu von Neurathu (Konstantin von Neurath).

Konsulato autoritetą sustiprino tuometinio Vokietijos kanclerio Adolfo Hitlerio pareiškimai. 1933 m. kovo 3 d. pastarasis, atvykęs į Karaliaučių, priėmė delegaciją iš Klaipėdos ir pažadėjo, kad Klaipėdos kraštas netrukus bus gražintas Vokietijai. Krašto gyventojų pasitikėjimą gubernatoriumi ir Lietuvos valdžia susilpnino 1933 m. pavasarį beveik kiekvieną savaitę Lietuvos–Vokietijos pasienyje vykę kariniai manevrai, deginami laužai, rengiamos demonstracijos, kuriose buvo šūkaujama „Heil Hitler“, „Heil Memelland“. Šių akcijų tikslas buvo įtikinti krašto gyventojus, jog Klaipėda bus greitai prijungta prie Vokietijos³⁴.

Gubernatoriui Vytautui Gyliui buvo nurodyta siekti normalizuoti santykius su vokiečiais ir konsulatu. Nepaisydama nacistinių demonstracijų pasienyje, Lietuvos vyriausybė, atsižvelgdama į Ha-

³⁰ D. Zauniaus raštas Lietuvos pasiuntiniui Berlyne J. Šauliui dėl Vokietijos generalinio konsulato Klaipėdoje konsulo Toepke's atstatydinimo, 1932 m. balandžio 14 d. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1243, l. 9.

³¹ ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto...*, p. 58.

³² Agentūrinis pranešimas, 1933 m. sausio 20 d. *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 2406, t. 2, l. 5.

³³ Agentūrinis pranešimas, 1933 m. kovo 16 d. *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 2406, t. 2, l. 27.

³⁴ *Dr. Neumanno, v. Sasso bei kitų bylos kaltinamasis aktas*. Kaunas, 1934, p. 34–37.

gos teismo palankumą, Klaipėdos krašte nutarė vykdyti griežtesnę politiką. V. Gylys pradėjo kovą prieš Klaipėdos krašto teismų priklausomybę nuo Vokietijos. Tačiau net ir pakartotiniai gubernatoriaus išpėjimai dėl bylų originalų siuntinėjimo į Vokietiją ir teismo ekspertų iš Vokietijos kvietimo neturėjo įtakos krašto teismams³⁵. Teismų srityje gubernatūra nieko nelaimėjo, nes teismai, padėdami konsulato ir kitų Vokietijos institucijų, liko priklausomi nuo Vokietijos teismų sistemos.

Vokietijos generalinis konsulas nuo 1933 m. su Reicho vyriausybės žinia stiprino nacionalsozialistine ideologija besivadovavusias organizacijas, neoficialiai nurodydamas Klaipėdos krašto socialistinę tautos sąjungą (*Sozialistische Volksgemeinschaft*, toliau SOVOG) kaip pagrindinę Reicho remiamą partiją krašte, o Ernstą Neumanną (Ernst Neumann) kaip jos vadą. Konsulas perduodavo iš Berlyno partijai siunčiamą korespondenciją ir spaudą, saugojo visus partijos dokumentus. Už NSDAP reikalus Klaipėdos krašte buvo atsakingas vicekonsulas H. von Strackas. Jam padėjo SOVOG raštinėje dirbę iš Vokietijos atsiųsti partijos veikėjai Lütgensas (Lütgens) ir Helmutas Herbstas (Helmut Herbst)³⁶.

Gubernatorius V. Gylys 1933 m. liepos 4 d., išvelgęs SOVOG ir Klaipėdos krašto krikščionių socialistų darbininkų sąjungos (*Christlich Socialistische Arbeitsgemeinschaft des Memelgebiets*, toliau CSA) grėsmę Lietuvos suverenitetui Klaipėdos krašte, siūlė vyriausybei nedelsiant jas uždrausti, be karo komendanto leidimo neleisti steigti naujų organizacijų, iš įtariamųjų antivalstybine veikla atimti leidimus laikyti ginklus, o žymesniems vokiečių veikėjams uždrausti politinę agitaciją. Tačiau tik 1933 m. pabaigoje Lietuvos vyriausybė, tikėdamasi Klaipėdos signatarinių valstybių paramos, nutarė kovoti su plitusių naujuoju judėjimu.

1933 m. lapkričio 18 d. Klaipėdos krašto gubernatoriumi buvo paskirtas buvęs Piliečių apsaugos departamento direktorius teisininkas Jonas Navakas. Lietuvos vyriausybė jį įpareigojo, pasitelkus teisines priemones, uždaryti CSA ir SOVOG partijas. J. Navakui į pagalbą buvo atsiųsta daugiau pasienio ir Valstybės saugumo policininkų. J. Navakas įsakė atleisti iš darbo nepageidaujamus Vokietijos piliečius, dirbusius autonominėse valdžios įstaigose, uždrausti įvežti Vokietijoje leidžiamą spaudą, sustiprinti kontrolę Vokietijos pasienyje³⁷. Šie gubernatoriaus nurodymai sukėlė dalies krašto gyventojų ir Vokietijos konsulato pasipiktinimą. Nepaisydamas kilusios reakcijos, J. Navakas įsakė sekti partijų susirinkimus, varžyti smogikų karines mankštas, konfiskuoti nelegaliai laikytus ginklus, buvo numatoma ir suimti priešvalstybine veikla įtariamus asmenis³⁸. Sunerimęs dėl griežtų gubernatoriaus priemonių, E. Neumannas su konsulato žinia 1933 m. gruodžio 21 d. išvyko į Vokietiją konsultuotis dėl tolesnės veiklos³⁹.

Remiantis 1934 m. vasario 8 d. paskelbtu Tautai ir valstybei saugoti įstatymu⁴⁰, vasario 9 d. buvo suimtas SOVOG vadas E. Neumannas, smogikų vadas E. Lappinsas (Lappins)⁴¹, atliktos kratos jų būstinėse. Baimindamasis sankcijų už kišimąsi į SOVOG ir CSA partijų veiklą Klaipėdos krašte,

³⁵ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 98.

³⁶ VSD agentūrinis pranešimas. *LCVA*, f. 378, ap. 12, b. 142, l. 52.

³⁷ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 122–123.

³⁸ *Ibid.*, p. 123.

³⁹ Žinios apie kaltinamuosius, 1933 m. *LCVA*, f. 377, ap. 9, b. 111, l. 5; VSD policijos Klaipėdos apygardos viršininko J. Kazlauskio parodymai apie CSA ir SOVOG veiklą. *LCVA*, f. 378, ap. 12, b. 574, l. 1359.

⁴⁰ Pagal Tautai ir valstybei saugoti įstatymą buvo numatyta bausti visus, kurie niekins ar įžeidinės lietuvių tautą, šalies vyriausybę, valstybės ženklus, be Lietuvos vyriausybės leidimo ves derybas su svetimos valstybės vyriausybe (ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 124).

⁴¹ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 124.

konsulatas į Berlyną tuojau išsiuntė advokatą Hansą Borchertą (Hans Borchert) gauti naujų nurodymų⁴².

J. Navako įsakymu autonominių įstaigų tarnautojai, priklausę minėtoms partijoms, buvo atleidžiami iš darbo, o seimelio nariai neteko mandatų. Dėl minėtų priemonių 1933 m. gruodžio 21 d. Vokietijos URM direktorius Richardas Meyeris (Richard Meyer) Lietuvos pasiuntiniui Berlyne Jurgiui Šauliui pareiškė, kad Lietuva pažeidžia Klaipėdos statutą ir tai turės pasekmių Lietuvos ir Vokietijos santykiams bei prekybai. Vokietijos vyriausybė į tai atsakė sprendimu nuo 1934 m. sausio 1 d. sumažinti sviesto kontingentą nuo 2090 iki 600 tonų ir atšaukė anksčiau sutartą 6–7 tūkst. kiaulių pirkimą iš Lietuvos⁴³. Vokietija tikėjosi gubernatorių „atvėsinti“ ekonominėmis sankcijomis.

Pasitelkęs cenzūrą, J. Navakas siekė uždrausti per Klaipėdos krašte leistus vokiškus laikraščius konsulato skleistą propagandą. 1934 m. vasarį kratos buvo atliktos provokiškos krypties laikraščių redakcijose. Dar iki 1934 m. už kai kuriuos Lietuvos valdžiai ar gubernatoriaus politikai priešiškus straipsnius cenzūra konfiskuodavo visą laikraščio numerio tiražą, o redaktoriams skirdavo baudas. Tačiau šios priemonės buvo neveiksmingos. Todėl 1934 m. pavasarį „Memelländische Rundschau“ buvo uždarytas, jo vyr. redaktorius Martynas Preikšas patrauktas į baudžiamąją atsakomybę. Svarbiu gubernatoriaus pagalbininku kovoje su Vokietijos konsulatu tapo karo komendantas, kuris, remdamasis 1934 m. liepos 12 d. prezidento Antano Smetonos pasirašytu Ypatingų valstybės apsaugos įstatų papildymu, įgijo daugiau galios⁴⁴.

1934 m. birželio 28 d. gubernatorius J. Navakas atšaukė provokiškąją direktorijos pirmininką Ottomarą Schreiberį (Ottomar Schreiber) iš pareigų ir dar tą pačią dieną paskyrė naują direktorijos pirmininką – lietuvių frakcijos seimelyje atstovą Martyną Reizgį. Gubernatorius kartu su M. Reizgio direktorija nutraukė darbo sutartis su 411 laisvai samdomų tarnautojų⁴⁵, daugiausia CSA ir SOVOG narių. Iš pareigų buvo pašalinti apskričių savivaldybių viršininkai, du trečdaliai visų krašto viršaičių, į jų vietą paskirti lojalesni asmenys. Šiais veiksmais siekta susilpninti konsulato įtaką autonominių įstaigų veiklai. Pažymėtina, jog krašto provokiškosios politinės jėgos protestavo prieš O. Schreiberio atstatydinimą ir seimelyje atsisakė patvirtinti M. Reizgio direktoriją, tačiau gubernatoriaus tai nesustabdė. Minėtos priemonės ir Lietuvos valdžios pozicija pradėti Neumanno ir Sasso procesą⁴⁶ sukėlė didelę reakciją Vokietijoje.

Konsulate kilo sąmyšis sužinojus, jog 1934 m. vasarį atliktų kratų metu SOVOG, CSA bei Kulturbundo raštinėse buvo rasta daug dokumentų, tiesiogiai įrodančių jų ryšius su Vokietija⁴⁷. Tačiau konsulate buvo nutarta gintis – padėta nuo teismo pasislėpti keletui SOVOG aktyvistų, sekta, ko-

⁴² Žinios apie kaltinamuosius, 1933 m. *LCVA*, f. 377, ap. 9, b. 111, l. 5.

⁴³ Vokietijos URM ministerijos direktoriaus R. Meyerio pranešimas, 1933 m. gruodžio 21 d. *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik: 1918-1945 (Aus dem Archiv des Auswärtigem Amtes)* (toliau – *ADAP*). Serie C: 1933-1936. Bd. 2.1: 14. Oktober 1933 bis 31. Januar 1934. Göttingen, 1973, S. 255, Nr. 142.

⁴⁴ Ypatingų valstybės apsaugos įstatų papildymas. *Vyriausybės žinios*, 1934 07 12, Nr. 450, p. 1.

⁴⁵ Užsienio reikalų ministro S. Lozoraičio pro memoria, 1934 m. rugpjūčio 21 d. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1572, l. 25.

⁴⁶ Iki 1934 m. liepos pabaigos buvo baigtas tardymas. Teismas pradėtas 1934 m. gruodžio 14 d. ir truko iki kovo 26 d. Kaltinamųjų suole sėdėjo 122 SOVOG ir CSA partijų nariai, buvo iškviesti 507 liudytojai. Posėdžiai vyko Teisingumo ministerijos rūmų Kariuomenės teismo salėje. Šia byla domėjosi užsienio spauda.

⁴⁷ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 124.

kius liudijimus pateikė apklausti asmenys. Vicekonsulas G. A. von Halemas pareiškė, kad visi konsulato išdavikai smarkiai nukentės⁴⁸.

Generalinis konsulatas stengėsi išnaudoti kiekvieną menkiausią nesusipratimą Klaipėdos krašte. 1934 m. kovo 15 d. konsulatą pasiekė nepatikima informacija, kad Vokietijos pilietis Albertas Bertulaitis pateko į Bajorų kalėjimą. O. Toepke griežtai pareikalavo gubernatoriaus paaiškinimo dėl A. Bertulaičio dingimo. Vėliau paaiškėjo, kad pastarasis nė nebuvo suimtas, bet keletą dienų svečiavosi pas gimines. Apie šį incidentą buvo informuotas Vokietijos pasiuntinys Erichas Zechlinas (Erich Zechlin), kuris taip pat pareiškė protestą Lietuvos URM Politikos departamento direktoriui Stasiui Lozoraičiui. Tik tada, kai sužinojo, jog A. Bertulaitis net nebuvo suimtas, E. Zechlinas atsiėmė savo protestą⁴⁹.

1934 m. vasarą konsulas O. Toepke buvo atšauktas iš pareigų. 1934 m. rugpjūčio 8 d. konsulatui pradėjo vadovauti generalinis konsulas R. von Saucken (R. von Saucken). Pasak tuometinio Klaipėdos krašto gubernatūros patarėjo teisės klausimais M. Anyso, „R. Saucken buvo didelis intrigantas ir politinės konjunktūros meistras. Asmeniškai R. Saucken niekad tiesiogiai neužgavo nei gubernatoriaus, nei Lietuvos vyriausybės, tačiau generalinio konsulato politinis veikimas reikėsi per kitus asmenis arba partijas“⁵⁰.

Prasidėjus Neumanno ir Sasso bylos nagrinėjimui, Vokietijos URM išreiškė savo neigiamą reakciją Lietuvos pasiuntiniui Berlyne J. Šauliui⁵¹. K. von Neurathas teigė tokią Lietuvos politiką laikęs pavojinga ir neteisinga. J. Šaulys paaiškino, jog taip Lietuvos vyriausybė reagavo į Klaipėdos krašte rengtas provokacijas, kuriomis siekta prijungti Klaipėdą prie Reicho. J. Šaulys pranešė ir apie Vokietijos konsulato įsipainiojimą į bylą, tačiau K. von Neurathas viską neigė⁵².

Vokietija darė diplomatinį spaudimą Klaipėdos konvencijos signatarėms, kad šios labiau kontroliuotų Lietuvos vyriausybės veiksmus krašte. 1934 m. gruodį Anglijos atstovas Lietuvoje Thomas Prestonas (Thomas Preston) gubernatoriui patarė direktorijos klausimą spręsti „neįžeidžiant“ Vokietijos, t. y. skirti provokiškoms politinėms jėgoms priimtina kandidatą.

1935 m. kovo 26 d. Neumanno ir Sasso byla pasibaigė gana griežtu nuosprendžiu – 87 asmenys nubausti, 35 – išteisinti. Vokietija ir Klaipėdos konvencijos signatarės reikalavo pakeisti J. Navaką. 1935 m. balandžio 4 d. Klaipėdos krašto gubernatoriumi buvo paskirtas teisininkas Vladas Kurkauskas, kuriam Lietuvos vyriausybė Vokietijos atžvilgiu pavedė vykdyti švelnesnę politiką. Pasak V. Žalio, Lietuvos kova prieš antivalstybines jėgas Klaipėdos krašte galėjo būti efektyvi tik tuomet, jeigu Lietuvos vyriausybė būtų turėjusi lietuvių klaipėdiškių paramą. Tačiau tą paramą ji buvo praradusi⁵³. Akcentuotina, kad vengiant komplikacijų su Vokietija ir diplomatiniais sumetimais nutylint jos generalinio konsulato vaidmenį Klaipėdos krašte, kitiems Neumanno ir Sasso bylos stebėtojams galėjo susidaryti įspūdis, jog vietiniai gyventojai ir be išorinės jėgos kovoja prieš krašto priklausymą Lietuvai. Todėl galima teigti, kad minėtos bylos metu konsulatas ne tik apgynė savo pozicijas, bet ir gerokai susilpnino gubernatoriaus įtaką.

⁴⁸ Agentūrinis pranešimas, 1934 m. vasario 13 d. *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 2406, t. 1, l. 90.

⁴⁹ S. Lozoraičio raštas Vokietijos pasiuntinybei Berlyne, 1934 m. kovo 15 d. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1553, l. 13, 19.

⁵⁰ ANYSAS, M. Op. cit., p. 305–306.

⁵¹ Vokietijos užsienio reikalų ministro K. von Neuratho pranešimas, 1934 m. lapkričio 8 d. *ADAP*. Serie C: 1933–1936. Bd. 3.2: 1. November 1934 bis 30. März 1935. Göttingen, 1973, S. 583, Nr. 312.

⁵² *Ibid.*, S. 584, Nr. 312.

⁵³ ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto...*, p. 68.

1935 m. Klaipėdos krašto seimelio rinkimų metu konsulatui nebuvo sunku įtikinti daugumą krašto gyventojų balsuoti už provokiškąjį „Vienybės sąrašą“. Tuo metu vyko demonstracijos Lietuvos pasienyje, Vokietijos radijas ir laikraščiai kasdien šmeižė Lietuvą. Paskutinę savaitę iki rinkimų Vokietijos kariuomenė darė manevrus pasienyje, lėktuvai nelegaliai kirsdavo Lietuvos oro erdvės ribas⁵⁴. Prieš seimelio rinkimus konsulas net nedavė vizų į Vokietiją, stengėsi Klaipėdoje iki rinkimų pabaigos sulaikyti kuo daugiau vokiečių, motyvuodamas, jog „kiekvienas balsas yra brangus“⁵⁵. Konsulas skelbė rinkėjams, jog į rinkimų rezultatus Vokietija žiūrės kaip į gyventojų plebiscitą, kuris 1935 m. pradžioje įvyko Saro srityje.

Iš tiesų Vokietijos URM atsižvelgė į paremtą „Vienybės sąrašą“ pergalę 1935 m. seimelio rinkimuose. Žinodama sunkią krašto ekonominę padėtį, 1935 m. gruodį Vokietijos URM svarstė galimybę išmokėti Klaipėdos kraštui vienkartinę 1 mln. reichsmarkių (toliau – RM) paskolą ir 1936 m. balandžio 21 d. pranešė, kad bus skirta 1 mln. RM kiaulėms ir galvijams supirkti Klaipėdos krašte⁵⁶. Suprantama, kad direktorijos derybos su Vokietijos URM vyko tarpininkaujant konsulatui.

Paradoksalu, tačiau konsulato autoriteto visiškai nesilpnino nelegali veikla, o gubernatūros įvaizdžiui kenkė kiekvienas skubotas sprendimas. Pavyzdžiui, J. Navako nurodymu M. Reizgio ir Jurgio Brūvelaičio direktorijos, 1934–1935 m. atleisdamos iš darbo SOVOG ir CSA partijoms priklausiusius valdininkus, paskubėjo juos atleisdamos be drausmės teismo sprendimo. Konsulas, sužinojęs apie padarytą klaidą, tarpininkavo, kad atleistieji valdininkai rašytų skundus Tautų Sąjungai ir būtų gražinti į darbą. Teismų sprendimu beveik visi atleistieji valdininkai ne tik grįžo į ankstesnes pareigas, bet ir gavo atlyginimą už visą nedirbtą laikotarpį⁵⁷.

Lietuvos vyriausybė taip pat silpnino gubernatorių autoritetą neįsiklausydama į gubernatorių ir jų patarėjų nuomonę. Dėl to buvo priimami neteisingi sprendimai. Pavyzdžiui, Vladas Kurkauskas 1937 m. sukritikavo vyriausybės nutarimą dėl žemės nusavinimo Klaipėdos uostui bei muitinių riboms išplėsti, kur buvo numatyta 24 sklypus (443 ha žemės) nusavinti už minimalią kainą. Nors šis įstatymas Klaipėdos krašte taip ir neįsigaliojo, kadangi direktorija atsisakė jį paskelbti „Klaipėdos krašto valdžios žiniose“, tačiau į šią istoriją vėl buvo įpainiotas konsulas bei Vokietijos spauda, kurie sudarė išpūdį, jog visiškai savarankiškam Klaipėdos kraštui Lietuvos vyriausybė neteisėtai primeta savo valią.

Ženkliai sustiprėjusią konsulato įtaką šiuo laikotarpiu patvirtino ir konsulato tarnautojai. Į klausimą, kokia institucija duodavo nurodymus Klaipėdos krašto politikos atžvilgiu, atsakė: „Politiniams veiksniams poveikį galėjo daryti tik vienintelis Vokietijos konsulas.“⁵⁸ 1933–1937 m. kon-

⁵⁴ Dėl rinkimų į Penktąjį Seimelį. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1639, l. 78–79.

⁵⁵ VSD kriminalinės policijos politinio skyriaus biuletenis Nr. 246, 1935 m. rugsėjo 12 d. *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 3083, l. 79.

⁵⁶ Vokietijos pasiuntinybės Kaune sekretoriaus Rödigerio pranešimas Vokietijos URM direktoriui Ritteriui, 1936 m. sausio 13 d. *ADAP*. Serie C: 1933-1936. Bd. 4.2: 16. September 1935 bis 4. März 1936. Göttingen, 1975, S. 980, Nr. 495.

⁵⁷ Direktorija iš 1937 m. biudžeto numatė tam reikalui skirti 312 372 Lt. Atlyginimus už nedirbtą laiką gavo net nuteistieji Neumanno ir Sasso byloje ir kaliniai: E. Neumannui buvo išmokėta daugiau kaip 22 tūkst. Lt, kitiems – vidutiniškai po 15 tūkst. Lt. Žr.: VSD biuletenis, 1939 m. kovo 16 d. *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 186, t. 1, l. 243.

⁵⁸ G. A. von Halemo apklausa Theodoro Hertelio, kaltinamo šnipinėjimu Lietuvos valstybės naudai 4 dešimtmetėje, proceso metu, 1940 m. rugsėjo 12 d. *LCVA*, f. 1173, ap. 3, b. 53, l. 52.

sulatas, padedamas Vokietijos URM, susilpnino gubernatoriaus autoritetą ir savo įtakos mastu įgijo politinę persvarą Klaipėdos krašte.

Vokietijos generalinis konsulas laimi politinę kovą prieš gubernatorių (1938 m. – 1939 m. kovo 23 d.)

1938 m. Didžioji Britanija ir Prancūzija skatino Lietuvą švelninti savo pozicijas Klaipėdos krašte, pagerinti santykius su Vokietija. Lietuvai teliko viena objektyvi galimybė – eiti mažiausio pasipriešinimo linkme, vengti bet kokių konfliktų, kurie galėtų sukelti Vokietijos intervenciją į Klaipėdos kraštą. Todėl Lietuvos vyriausybė sutiko patenkinti beveik visus Vokietijos reikalavimus, tikėdamasi, jog toks jos elgesys sulaukys A. Hitlerių nuo drastiškų sprendimų.

1938 m. sausio 9 d. konsulas R. von Sauckenas savo pranešime Vokietijos URM džiaugėsi: „Su vokiečių sutartimi susietos politinės viltys jau išsipildė. Iš 87 nuteistųjų Neumanno ir Sasso byloje tik 11 beliko kalėjime“⁵⁹. Tačiau Vokietijai to buvo maža.

Sunkiausias kovos su konsulatu etapas teko gubernatoriui Jurgiui Kubiliui, kurį M. Anysas apibūdino kaip „nuosaikų ir taikingą asmenį, kuris sąmoningai bandė išvengti nereikalingų konfliktų ir atsižvelgti į krašto gyventojų interesus“⁶⁰. Jurgiui Kubiliui teko priimti 1938 m. kovo 25 d. Vokietijos URM Lietuvai iškeltus 11 punktų reikalavimus, kurie turėjo pašalinti visus gubernatoriaus valdžios apribojimus autonominių įstaigų veiklai. Nors gubernatorius siūlė taip greitai nesutikti su iškeltais reikalavimais, tačiau Klaipėdos krašto seimelis ir direktorija, drauge su konsulatu pasitelkę Vokietijos URM, ėmė spausti Lietuvos vyriausybę kuo greičiau įvykdyti visus reikalavimus. Šių Vokietijos reikalavimų patenkinimas galutinai susiaurino Lietuvos suverenitetą Klaipėdos krašte, o krašto provokiškosios politinės jėgos, vadovaujamos konsulo R. von Sauckeno, galėjo vykdyti savarankišką ekonominę politiką, bendradarbiauti su Reichu.

1938 m. pradžioje konsulas R. von Sauckenas lankėsi kone kiekviename Klaipėdos krašto seimelio posėdyje. Kartu su juo seimelio posėdžiuose dalyvaudavo ir dar pora konsulato tarnautojų, dėvėjusių rudus marškinius su nacionalsocialistiniais ženklais⁶¹. Seimelio nariai konsului rodė kur kas daugiau pagarbos nei gubernatoriui.

1938 m. birželį Klaipėdos uoste įvyko demonstracijos atplaukus Vokietijos keleiviniams laivams. Per 1938 m. birželio 28 d. riaušes uoste žuvo vienas ir buvo sužeista 15 žmonių. Pagrindiniai riaušinininkai buvo išaiškinti ir suimti. Po šių įvykių prasidėjo Lietuvos valdžiai lojalių asmenų terorizavimas: buvo užpildinėjami lietuviškų organizacijų nariai, tarnautojai, visuomenės veikėjai, masiškai daužomi lietuvių pradžios mokyklų ir įstaigų langai.

1938 m. lapkričio 1 d. panaikinus karo padėtį Klaipėdos krašte, vokiečių ir lietuvių santykiai dar labiau pablogėjo. Daug vandalizmo atvejų užfiksuota Klaipėdos krašto vokiečių mokyklose ir autonominės valdžios įstaigose: iš jų buvo išmetami Vyčio ir Prezidento paveikslai, uniformuoti studentai ir lietuvių draugijų nariai vakarais negalėjo pasirodyti gatvėse. Lietuviškų organizacijų komitetas išleido tris atsišaukimus, raginusius lietuvius nepasiduoti provokacijoms ir vengti incidentų.

⁵⁹ Vokietijos generalinio konsulo R. von Sauckeno pranešimas Vokietijos URM, 1938 m. sausio 9 d. *ADAP*. Serie D: 1937-1945. Bd. 5: *Südosteuropa, Lateinamerika, Klein- und Mittelstaaten; Juni 1937 – März 1939*. Göttingen, 1953, S. 354–355, Nr. 295.

⁶⁰ ANYSAS, M. Op. cit., p. 295.

⁶¹ Valstybinės saugumo policijos Klaipėdos apygardos viršininko raštas Klaipėdos krašto gubernatoriui. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2054, l. 36.

tų⁶². Tų įvykių liudininkui, konsulato tarnautojui H. von Herwarthui šis sudėtingas laikotarpis (1938 m. pabaiga – 1939 m. pradžia) neatrodė dramatiškas. Pasak jo, Klaipėdoje, palyginti su įvykiais Austrijoje ir Sudetų krašte, gyventojai laikėsi ramiai, provokiškų partijų vadai buvo šaltakraujiški ir atsisakydavo bet kokios progos panaudoti prievartą⁶³.

Klaipėdos krašto gubernatorius negalėjo kontroliuoti situacijos karšte. Lietuvos prezidentas, baimindamasis Vokietijos reakcijos, amnestavo visus asmenis, kurie buvo nubausti už dalyvavimą 1938 m. birželio 21–28 d. Klaipėdos uoste įvykusiose riaušėse⁶⁴. Smurtas tęsėsi. Uniformuoti smogikai marširavo gatvėmis ir šaukė: „Mušk lietuvius!“, „Žemaičiai nešdinkitės!“. Tuo pat metu provokiškos krypties spauda skelbė prasimanytus apie lietuvių smurtavimą prieš vokiečius. „Memeler Dampfboot“ lapkričio 25 d. paskelbė grasinimą, kad vokiečių kantrybė tuoj baigsis ir bus imtasi priemonių terorui prieš vokiečius sustabdyti⁶⁵.

Tuoju po karo padėties atšaukimo seimelio dauguma pareikalavo panaikinti statuto 16 straipsniu gubernatoriui suteiktą veto teisę. Ši teisė buvo reikalinga Lietuvos suverenitetui krašte apsaugoti. Gubernatorius šia teise naudojosi saikingai: nuo 1926 m. iki 1938 m. pradžios jis vetavo 62 įstatymus, kas sudarė 3,7 proc. visų seimelio išleistų įstatymų⁶⁶. Šis klausimas buvo svarstomas aukščiausiu lygiu. Lietuvos vyriausybė nutarė veto teisę gubernatoriui palikti, bet kai kuriuos jo vetuotus įstatymus įteisinti. Tačiau seimelio daugumos tai netenkino, todėl 1939 m. pradžioje seimelyje buvo nutarta specialiai provokuoti gubernatorių svarstant tik jo vetuotus įstatymus ir imtis griežtų priemonių, jeigu jis juos dar kartą vetuotų⁶⁷.

Tuo pat metu direktorija pareikalavo perduoti jai svetimšalių apgyvendinimo, darbo leidimų ir kitų dokumentų tvarkymą bei iš gubernatūros užsieniečių įdarbinimo dokumentus persiųsti į Vokietijos konsulatą⁶⁸. Gubernatorius buvo priverstas sutikti su direktorijos reikalavimu, o konsulas dabar galėjo ne slapta, o teisėtai rūpintis Vokietijos piliečių įdarbinimu Klaipėdos krašte.

1938 m. gruodį Vokietijos URM intensyviai rengė Klaipėdos krašto aneksijos planą. 1939 m. gruodžio 2 d. A. Hitleris, asmeniškai priėmęs E. Neumanną, pažadėjo, kad Klaipėdos reikalas bus sutvarkytas kovo pabaigoje arba balandžio viduryje⁶⁹. Berlyne E. Neumannui buvo nurodyta, kad rinkimai Klaipėdos krašte vyktų be incidentų ir kad reiškiant bet koki nepasitenkinimą būtų operuojama tik statuto nevykdymu.

Lietuvos vyriausybė, besibaimindama išprovokuoti Vokietijos reakciją, kuri galėjo baigtis krašto aneksija, negalėjo panaudoti jokių priemonių nei prieš konsulato įtakoje buvusią direktoriją bei seimelį, nei prieš E. Neumanno vadovautą į nacistinę Vokietiją orientuotą judėjimą. Todėl Valstybės saugumo policijos Klaipėdos apygardos viršininkas Jonas Kazlauskas prašė savo tarnautojų mažiau dalyvauti viešuose susibūrimuose ir neprovokuoti į sukarintą organizaciją susibūrusių smo-

⁶² Įvykiai Klaipėdos krašte karo stovį nuėmus, 1938 m. *LCVA*, f. 378, ap. 12, b. 500, l. 250.

⁶³ HERWARTH, H. von. Op. cit., S. 156.

⁶⁴ Amnestijos įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1938 09 15, Nr. 619, p. 499.

⁶⁵ Įvykiai Klaipėdos krašte karo stovį nuėmus, 1938 m. *LCVA*, f. 378, ap. 12, b. 500, l. 250.

⁶⁶ Klaipėdos krašto gubernatoriaus raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1938 m. balandžio 7 d. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1319, l. 196.

⁶⁷ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 273.

⁶⁸ Direktorijos raštas gubernatoriui, 1938 m. lapkričio 2 d. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 988, l. 12.

⁶⁹ NAVICKAS, K. *TSRS vaidmuo, ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais*. Vilnius, 1966, p. 239.

gikų⁷⁰. Remdamasis J. Kazlausko ir Klaipėdos gubernatoriaus raštais bei Ministrų Tarybos nutarimu, vidaus reikalų ministras Silvestras Leonas 1939 m. sausio 1 d. atšaukė iš Klaipėdos Valstybės saugumo policiją⁷¹. Tai buvo didelė Lietuvos suvereniteto Klaipėdos krašte netektis.

1939 m. sausio 3 d. gubernatorius pranešė direktorijai, kad seimelio nariai atleidžiami nuo ištikimybės Lietuvai priesaikos. Lietuvos valdžia neprieštaravo ir dėl sausio 10 d. oficialiai Klaipėdos krašte pradėtos Saugumo tarnybos pagal Vokietijos SA (*Sicherheits Abteilung*) pavyzdį formavimo.

1939 m. sausį gubernatorius Viktoras Gailius derėjosi su šeštojo seimelio dauguma dėl naujos direktorijos sudarymo. Gubernatorius siūlė palikti Augustą Baldžių antrai kadencijai, tačiau seimelio dauguma pasiūlė E. Neumanną. Gubernatorius tai užprotestavo. Tuomet direktorijos pirmininku buvo iškeltas E. Neumanno pavaduotojas Willy Bertuleitas (Willy Bertuleit), kuris buvo nuteistas 10 metų sunkių darbų kalėjimo Neumanno ir Sasso byloje ir neseniai amnestuotas. W. Bertuleitas sausio 13 d. atvyko pas gubernatorių ir sutiko per aštuonias dienas sudaryti direktoriją, laikytis įstatymų ir nieko nelegalaus nedaryti⁷². Naujosios direktorijos nariais tapo buvę SOVOG nariai, taip pat teisti minėtoje byloje. Ši direktorija privalėjo įgyvendinti rinkimuose iškeltą šūkį – parengti ir įvykdyti Klaipėdos krašto anšliusą. Direktorija viešai paskelbė nacionalsocializmą savo ideologija. Autonominio krašto administravimą ir visuomeninį gyvenimą buvo numatyta suvienodinti su Trečiojo reicho režimu.

Vokietijos konsulato kova prieš gubernatūrą ir kitas Lietuvos valdžios institucijas buvo vykdoma bendru frontu – pasitelkus provokiškąsias seimelio frakcijas, direktoriją, spaudą. 1938 m. išplitusi Vokietijos propaganda ir atšaukus karo padėtį kilusi smurto prieš Lietuvos institucijas ir lietuvių banga smarkiai pablogino gubernatūros ir apskritai lietuvių padėtį Klaipėdos krašte. 1938 m. Klaipėdos krašte vykdant Vokietijos vyriausybės politinius reikalavimus, krašto gubernatorius buvo tiesiog priverstas pasitraukti iš konkurencinės kovos su Vokietijos konsulatu ir vykdyti mažiausio pasipriešinimo politiką.

Išvados

1. 1923–1932 m. Lietuvos vyriausybė ir gubernatorius gana atsargiai bandė stiprinti savo pozicijas krašte, remdamiesi pirmiausia klaipėdiškiais lietuviais ir lojaliais vokiečiais. Politinė kova tarp Vokietijos konsulato ir gubernatūros prasidėjo dėl neteisėto konsulato kišimosi į Klaipėdos krašto autonominės valdžios organų darbą, slapto krašto politinių partijų finansavimo, paramos jų antivalstybinei veiklai. Konsulatas ir gubernatūra stiprino savo įtaką skirtingai interpretuodami Klaipėdos statutą. Šiame etape Lietuvos vyriausybei pavyko pasiekti konsulo M. F. Mudros atstataudymo, o Tarptautinis Hagos teismas 1932 m. Lietuvos naudai išsprendė bylą dėl gubernatoriaus galių atstatydinti direktorijos pirmininką.

2. 1933–1937 m. konsulatas įgijo ryškiają jėgos persvarą vadovaudamas provokiškų politinių jėgų blokui. Be to, Lietuvos vyriausybė ir gubernatūra galutinai prarado klaipėdiškių paramą, nes šie, prisišlię prie vokiečių, tapo konsulato sąjungininkais. Šiame etape svarbiausia kova vyko tarp gubernatoriaus J. Navako ir generalinio konsulo O. Toepke's dėl konsulato vadovavimo provokiškų partijų veiklai. Gubernatoriaus J. Navako pastangomis į NSDAP vadovaujamą Vokietiją besio-

⁷⁰ Valstybės saugumo policijos Klaipėdos apygardos viršininko J. Kazlausko raštas gubernatoriui, 1938 m. lapkričio 26 d. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1087, l. 25.

⁷¹ Ministrų Tarybos posėdžio protokolas, 1938 m. gruodžio 29 d. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 988, l. 195.

⁷² Gubernatoriaus pro memoria, 1939 m. sausio 13 d. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1082, l. 233.

rientavęs politinis judėjimas Klaipėdos krašte buvo laikinai susilpnintas, tačiau prisidedant generaliniam konsulatui, 1935 m. jis buvo decentralizuotas ir veikė su legalių organizacijų priedanga.

3. Nuo 1938 m. iki 1939 m. kovo 23 d. generalinis konsulatas laimėjo politinėje dvikovoje su gubernatoriumi, kadangi stiprėję Vokietijos politinei įtakai griežtėjo Vokietijos URM reikalavimai Lietuvai Klaipėdos krašto politikos atžvilgiu. Gubernatorius nebegalėjo konkuruoti su konsulatu, kadangi Vokietija, pritaikiusi radikalias ekonomines sankcijas, priverstė Lietuvos vyriausybę vykdyti visus reikalavimus, kurie ne tik atėmė iš gubernatūros paskutines politines galias, bet ir ženkliai susiaurino Lietuvos suverenitetą Klaipėdos krašte.

4. Gubernatoriaus įtaką silpnino nuolatinis lėšų stygius sprendžiant įvairias socialines ir ekonomines krašto problemas. Nors Klaipėdos krašto gubernatoriui iš Lietuvos vyriausybės buvo suteiktas slaptas fondas įvairioms lietuvių įstaigoms ir organizacijoms remti, tačiau jis neprilygo konsulato gaunamoms lėšoms. Vokietijos konsulatas naudojosi solidžiu finansavimu. Specialieji Vokietijos URM fondai suteikdavo 3–4 mln. RM kasmetinę paramą gubernatoriaus opozicionieriams.

5. Gubernatorius ne visada galėjo pasinaudoti savo galiomis, nes sprendimus turėjo derinti su Kaunu, todėl prarasdavo nemažai laiko. Vietos gyventojams toks delsimas kėlė nepasitikėjimą. Šiuo gubernatūros veiklos trūkumu naudodavosi generalinis konsulatas, kuris labai greitai reaguodavo į vietinių provokiškųjų politikų skundus, nedelsiant sprendamas juos kartu su atitinkamomis Vokietijos institucijomis.

Literatūra

- GAIGALAITĖ, Aldona. Hitlerininkų pastangos 1933–1935 m. atplėšti nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A*, 1962, t. 2 (13), p. 137–153.
- GAIGALAITĖ, Aldona. Klaipėdos krašto užgrobimas 1939 metais. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A*, 1959, t. 2 (7), p. 105–130.
- GELŽINIS, Martynas. *Mūsų gimtinė Mažoji Lietuva*. Vilnius, 1996.
- NAVICKAS, Konstantinas. *TSRS vaidmuo, ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais*. Vilnius, 1966.
- TAUBER, Joachim. Das Dritte Reich und Litauen 1933–1940. In *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag. Hrsg. von O. PELC, G. PICKHAN. Lüneburg, 1996, S. 477–496.
- VALSONOKAS, Rudolfas. *Klaipėdos problema*. Klaipėda, 1932.
- ŽALYS, Vytautas. *Kova dėl identiteto: Kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje 1923–1939 m.* Lüneburg, 1993.
- ŽALYS, Vytautas. *Lietuvos diplomatijos istorija*. T. 1. Vilnius, 2006.
- ŽOSTAUTAITĖ, Petronėlė. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius, 1992.

THE GERMAN CONSULATE GENERAL IN KLAIPĖDA – THE MAIN POLITICAL RIVAL OF THE GOVERNOR OF KLAIPĖDA REGION (1920–1930’S)

Ingrida Jakubavičienė

Lithuanian University of Agriculture, Lithuania

Summary

The German Consul General in Klaipėda was founded in 1923. It operated for 15 years until March 1939, when the Klaipėda region was appended to Germany. During this time period, the consular staff implemented the Germany Ministry of Foreign Affairs secret policy of consolidating pro-German political forces in Klaipėda, and after 1933, it directed the Nazis movement in the district. Germany’s goal was subversion of Lithuania’s sovereignty in the Klaipėda region. The local Lithuanian government was undermined, Germany interfered with internal politics and controlled

autonomous institutions. The German consul general and the Lithuanian governor of the Klaipėda region competed for influence over and control of the political and economical life of the region.

The conflict between the German consul general and the Lithuanian governor can be divided into three phases.

The 1st phase – 1923–1932. The Lithuanian government and the governor of the Klaipėda region cautiously strengthened their political position with ethnic Lithuanians and Germans loyal to Lithuania. The political conflict with the Germany's consul general erupted with the illegal interference by the consul in operations of government departments, secret financing of political parties and their subversive activities against Lithuania.

During this period, Lithuanian authorities achieved remarkable victories: German general consul M. F. Mudra was withdrawn from his position, and the International Court in Hague upheld the right of the governor to dismiss Otto Böttcher, chairperson of the directorate.

The 2nd phase – 1933–1937. The consulate gained a remarkable advantage by coordinating the Nazi movement in the region. Another important factor weakening the influence of Lithuanian authorities was the dissatisfaction of denationalized Lithuanians, who made up about 24 percent of the population in Klaipėda region. The governor's main struggle was against the actions of the Nazi movement. Governor J. Navakas' and Lithuanian authorities initiated important legal proceedings against E. Neumann, T. von Sass and other Nazi-orientated local politicians at that time, which weakened the Nazi movement, but failed to eliminate it in the district. The consul responded by decentralizing the pro-Nazi movement. It carried on its activities under the wing of legal German organizations. The consulate was at the centre of the German secret service activities in Lithuania, as well as sheltering criminals and helping them escape to Germany to evade sentencing.

The 3rd phase – 1938 – March 23, 1939. The consulate gained political control of the Klaipėda region by utilizing pro-German political fractions in the local Lithuanian government, the and press. The German government began dictating political and economic policy in the region. The governor lost direct control of the district and Lithuania practically lost its sovereignty in the Klaipėda region.

Iteikta 2008 08 28